

MADÁCSY PIROSKA

„Távol hazámtól... - csak használhassak”

Nyéki Lajos és Madách*

Nyéki Lajos 30 éves korától Párizsban élt, messze szülőföldjétől. Ars poeticáját Madách és Széchenyi nyomán a „népet megtartó férfierőben”, a „kristályos fényű, konok értelemben” és a csüggedés nélküli küzdelemben fogalmazza meg. Költő, nyelvész, irodalomtörténész, 20. századi értelmiségi, aki vállalja hivatását, minden akadály ellenére:

„Lenyesik szárnyamat,
lábamon járok;
levágják lábamat,
kezemen járok;
kezemet kiszakítják,
hason fogok mászni,
- csak használhassak!”¹

Milyen ez a hivatás? Talán olyan, mint Hubay Miklósé, akivel együtt mutatja be Madách *Tragédiáját* a párizsi Magyar Intézetben.² A szálak összefonódnak, ha Zolnai Bélára, Benedek Marcellre, Hankiss Jánosra és a többiekre gondolunk, mindannyian elkötelezetten hirdették a klasszikus magyar irodalom értékeit külföldön és főleg Franciaországban. Hitték, hogy a *Tragédia* az egyetemes irodalom szerves része, és úgy gondolom, azoknak a küzdelméhez, akik sorsuk változásával hazátlanná váltak, a *Tragédia* gondolatai újabb és újabb üzenetet, életerőt adtak.

Nyéki Madáchhoz való kötődése sem véletlen, hiszen Balassagyarmaton született a Madách utca 4. szám alatt, 1926. május 22-én. Magyar-francia szakos tanári oklevéllel a zsebében 1956 végén emigrál Párizsba, ám ott mindent újra kell kezdenie. Franciaországi karrierje is bizonyítja végtelen szorgalmát és kitartását, évekig tanul ismét, hogy taníthasson. 1964-ben francia állampolgár, majd 1971-ben doktorál nyelvészetből. 1979-től tanít az INALCO-n, ahol docens lesz. Ezt követően újabb tudományos fokozatot szerez (Paris 3, Sorbonne Nouvelle), melynek köszönhetően 1990-re egyetemi professzorrá nevezik ki, magyar nyelvet és irodalmat tanít franciáknak. Ekkor már 64 éves. Először 1973-ban térhet vissza Magyarországra. 1992-ben elnyeri a Madách-díjat Balassagyarmaton, ahol díszpolgárrá avatják. Balassagyarmaton alapítványt is létrehoz, hogy segítse a Balassi Bálint Gimnázium francia nyelvű oktatását. A rendszerváltás után, bár 1994-ben nyugdíjba vonul, rendkívül aktív, budapesti, miskolci és párizsi konferenciákon tart előadásokat a francia Finnugor Társaság nevében. Az újabb évezredben sem fárad el, még 2001-ben is ír a *Tragédiáról*.

Publikációinak száma meghaladja a száznegyvenet. Már 1954-ben publikál a *Palócföldben* Madáchról, akitől soha nem tud elszakadni, de az újabb hazai közlésekre csak a '80-as évektől kerülhet sor.

Rendkívül sokoldalú volt, a magyar és francia nyelv tudós kutatója, „nyelv és ritmus, nyelv és zene összefüggésének ritka szakértője”, írja róla Szathmári István³. De aki elolvassa irodalmi, nyelvészeti vonatkozású, valamint Madáchról szóló írásait, Sauvageot-hoz tudja hasonlítani, mindent összefüggéseiben látta: történelmi és filozófiai, művészeti, társadalmi, szociológiai háttérrel. Ilyen komparatista ő, aki el tud szakadni kora divatos irányzataitól, mint költő és stílusista is egyéni utat követ. Valahol lírai poétaként indult, de életútja a lélektani mélységek tragikus-ironikus felismeréséhez vezet el.

Kezdő tanárként Balassagyarmaton tanít a gimnáziumban magyar és francia nyelvet, irodalmat. Hogyan sodródik '56 végén messze földre, Párizsba? Emlékező vallomásokban szól erről 2002-ben⁴. Személyiségének sajátos karakterét szólásmondása árulja el: „vagyok olyan francia, mint egy született francia”, hiszen szabadon választotta Franciaországot „második hazájául”⁵. Bölcs humorral, szórakoztatóan mesél azokról az itthoni '50-es évekről, a szociáldemokraták naiv várakozásairól, majd elfojtott szenvedéllyel a szovjet dúlásról, az újabb aljas hazugságokról, és a francia kommunisták elfogultságáról. Felmerül a kérdés benne: vajon kinek volt nehezebb? Aki elment, vagy aki itthon maradt? S vajon hol van otthon? A válasz nem egyértelmű, mert „az emberi élet polifonikus, nem egymást követő hangok láncolata, hanem egymással küzdő, egymásra épülő dallamok bonyolult halmaza”.⁶ Mennyi ellentmondás alakítja életünket, a konfliktusok elől nem lehet kitérni. „Sehonnan sem indulunk és sehova se érkezünk”, írja.⁷ De benne vagyunk a fősodorban, sorsunk elől nem menekülhetünk, traumák, megrázkódtatások alakítják jellemünket, melyből valamiféle büntudat érzése tér vissza legtöbbször Nyéki emlékezéseiben⁸. De valójában Madáchról szólva árul el sokat. Mint a már említett Hubay Miklós, végzetesen kötődik a *Tragédia* eszmeiségéhez.

Mint említettem, első cikke 1954-ben jelenik meg *Madáchról a Palócföldben*⁹, majd még egy *A civilizátorról*, 1956 elején¹⁰. Madách-tanulmányai időben még két hullámhoz köthetők, ezek a '60-as majd az ezredforduló körüli évekre datálhatók. A szárnypróbálgató írások felidéznek számunkra az '50-es éveket, a mindent meghatározó marxista ideológiát. Egy középiskolai tanár, akinek éltető ereje az irodalom, bemutatja Madáchot, tanító szándékkal, népszerűsítő céllal, hiszen alig szabad beszélni róla. Életpályájának ismertetésével kezdi, adatai igazak, természetesen a kommunista cenzúrának megfelelő finomítással. De három nagy művének, *A civilizátor*nak, *Az ember tragédiájának* és a *Mózesnek* kiemelésével elárulta magát: ő sem megalkuvó, Madáchhoz hasonlóan.

A civilizátor 1956-os tömör elemzése tökéletesen tükrözi mindezt, változnak az idők, „valami készül Hunniában”, lehet már szólani egy olyan Madách-műről, mely kegyetlen gúnnyal támadja az osztrák önkényuralmat. Az alkotás zsarnok-ellenes mondanivalójára az 1940-es években is felfigyeltek, amikor a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma Hont Ferenc rendezésében előadta. Egyértelmű, hogy *A civilizátor* „tüskéi” akár a sztálinizmus embertelen rendszerét is szurkálják. Egy klasszikus mű üzenetei a befogadó újraértelmezésében időt, helyet átlépve jelennek meg, 1956 forrongó válságát idézik: „Madách világosan érzékelteti szatírjában a gyarmati

elnyomás és a kozmopolitizmus összefonódását [...] Az elnyomó hatalomnak fontos érdeke, hogy alattvalói minél szűkebb látókörrel rendelkezzenek, ne lássák a nagy összefüggéseket”¹¹. Falanszteri ember-nyomorítás, az ember öntudatlan csavarrá való degradálása, a hivatalnok-sereg elősdi mohósága, a bürokratizmus túlkapásai, a nemzetiségek egymás ellen fordítása, a passzív rezisztencia hasonlósága jellemző a Bach-korszak zsarnoki elnyomására, de vizionálja számunkra a Rákosi-rendszert is. Nyéki summája – Madách nyomán – így hangzik: belefásultunk a néma ellenállásba, a nemzet harci egységére van szükség az osztrák-szovjet elnyomás ellen.¹² Nyéki lázadása eközben egyértelmű, az 1956-os forradalom leverése után elhagyja az országot, mert nem tudott volna újra „beállni a sorba”, nem akart a szerepjátszásra, hazugságokra kényszerülni a diákok előtt. Az új francia hazában az új élet teremtesének nagy ára volt, hosszú küzdelem kezdődött. Ám a remény nem fogyott el.

A '60-as évek Madách-tanulmányaiban mélyebb, filozofikusabb szemléletet érünk, kitartó életerőt, vitakedvet. Szabad országban, szabadon írhat most a *Tragédiáról*, a párizsi *Irodalmi Újságban*. Mivel vádolta a kommunista irodalomkritika a *Tragédiát*?¹³ Három fő pontban – 1. Madách minden fajta társadalmi cselekvés hiábavalóságát hirdeti; 2. Kielezi az egyén és a tömeg ellentétét; 3. A falanszter a szocializmust parodizálja – azaz Madách pesszimista művet írt, mert nem hisz az emberiség kommunista boldogulásában. Mindezt kapásból meg lehet cáfolni, csak újra kell olvasni a művet. Igaz, a mű kiábrándulások sorozata, de egy-egy bukás újabb reménységet ad, előremutat a *Tragédiában*, és a küzdelemre, nem pedig a beletörődésre biztat. Mert mi az, ami az emberi létet kilátástalanná teheti? A dogmákba való beletörődés, a fanatizmus. „Az elmélet és megvalósulás ellentétének bolygatása a pártideológia számára kellemetlen”¹⁴, ezt az összhangot egyedül a nyílt terror tudja megteremteni a kommunista Szovjetunióban és a gyarmati függésben élő szocialista országokban. A *Tragédia* tömegellenes arisztokratizmusát sem tudják idézetekkel bizonyítani Lukácsék¹⁵, legfeljebb belemagyarázással: „a nép – akár Athénban, akár Párizsban –, bárki által megnyerhető csürhe...!”¹⁶ Madách valóban bírálja a tömeget, de nyomorukért és befolyásolhatóságukért a hatalmasokat teszi felelőssé. Az „oszd meg és uralkodj rajta” elvét régóta gyakorolják a zsarnokok, s a szolgaság csak a nyomor leküzdésével szűnhet meg. Madách túlhaladja a klasszikus liberalizmus elveit (mint Vörösmarty, ki is ábrándul belőle), és kritizálja a 19. századi kapitalizmus túlkapásait. Nem kérdés, hogy a demokratikus gondolkodást, az öncélú, individualista magatartás helyett a közösségért élő embert képviseli Ádám, és csak ez a magatartás mentheti meg az emberiséget. Hogy a művet évekre betiltották, nem véletlen. Ennek oka a félelem Madách igazzá vált vízióitól, mert Madách eszméi egyre aktuálisabbak. Mit üzen nekünk a költő? – teszi föl a kérdést Nyéki Lajos a *Madách – mai szemmel* – 1963-ban megjelent tanulmányában¹⁷. Nyéki itt modern komparatistaként intertextuális elemzésekre utal (Madách és Joyce; Madách és Sartre, vagy még inkább Camus), illetve Madách rendkívüli és mindig időszerű eszméire. Talán a legégetőbb összefüggéseket emeli ki, mely az ember fogalmának planétáris kitérülése és az emberi nem fenyegető végpusztulásán érzett szorongás, aggodalom. Bolygók és naprendszerek között a Föld keletkezésétől a Föld pusztulásáig követi az „egyedi, de mégis egyetemes örök ember legállandóbb tulajdonságát, a végnélküli megújulást”¹⁸. Drámai mindez és nem drámaellenes, ahogyan Lukács György kijelentette. Szerkezete sem feldarabolt, inkább filmszerű, a Sorbonne professzora,

Baldensperger szerint is. Nyéki tudja, Ádámban sűrűsödik minden konfliktus, történelmi, társadalmi és morális. De leglényegesebb tulajdonsága a *lázadás*, „a mű épp azt tanítja, hogy a valóságban – nagyobb távlatokba helyezkedve – nincs katarzis, nincs megnyugvás csak konfliktusok egymást követő szakadatlan láncolata létezik”¹⁹. És itt álljunk meg egy pillanatra, a befogadó, Nyéki Lajos tipikus huszadik századi végtelen küzdelmére gondolva. Nem kétséges, hogyan élte át, akkori és mai szemmel az elmélet és a gyakorlat, az ideológia és a valóság közötti felfoghatatlan ellentmondásokat. Konklúziója – Ádám, korunk hőse. Madách hozzánk szól összezsugorodó világunkban, az öngyilkosságra készülő emberiség a szakadék szélén áll.

A párizsi *Irodalmi Újság*ban megjelenő írások sokszor reflektáló, polemizáló fordulatokat közölnek. Nyéki gyakran vitatkozik Lukács Györggyel vagy Farkas Gyulával, vagy éppen egy különleges összehasonlító elemzéssel – Fáy Attila tollából (*Madách – Joyce, via Ady*)²⁰. Egyre elmélyültebben, esztétikai és filozófiai szempontból elemzi a *Tragédiát*, amely nem viseli el a dogmatikus megközelítést. Itt minden csupa ellentmondás, kétértelműség, mint maga a lét, emberi mivoltunk abszurditása. Közelebb vagyunk Ady „hiszek hitetlenül Istenben” feljajdulásához, mint a hagyományos dualista szemlélethez. A dualizmus csak látszat, csak arra szolgál, hogy lehetővé tegye egymással ellentmondásos értelmezések keletkezését.

A '80-as, '90-es évek visszatérése Madáchhoz összefoglaló jellegű, már francia nyelven is születik. A *Palócföld*ben '56 után, majd 32 év múlva szól újra Madáchról, közvetlenül a rendszerváltás előtt, a falanszterjelenet forrásairól²¹. A tanulmányban van még egy személyes vonatkozása: az első Madách-cikke a *Palócföld* első évfolyamának első számában látott napvilágot, 1954 decemberében. Madách főművének varázsa, Nyéki polemizáló kedve azonban semmit sem változott. Cikkében Baranyi Imrét és Dobossy Lászlót idézi, akik nem biztosak abban, hogy Madách közvetlenül ismerte az utópista szocialistákat.²² Nyéki Lajos azonban bizonyosan tudja, hogy Madách olvasta Viktor Considerant *Destinée sociale (Társadalmi sors)* című művét, mert a negyvenes évek végén a balassagyarmati Palóc Múzeumban maga is kézbe vehette Szontágh Pál könyvtárából az 1844-es kiadást, az U alakra épült nagyszerű falanszter-rajzzal. Szontágh Pál pedig a legjobb barátja volt Madáchnak, és valószínűleg megvitatták a könyv tartalmát is. És nem lelkesedhettek érte. Ugyanis Considerant a szocialista Fourier eszméit visszhangozza: elítéli a szabad versenyt, a centralizmust, a parlamenti rendszert, az általános választójogot, és meglehetősen fanatikusán gondolkodik az emberiségről, szerinte a direkt hatalom kell a népnek. Tökéletesebb társadalmi rendszerről álmodik, és eszménye a falanszter, amelyet rövid időre meg is alapít Amerikában, a Vörös Folyó partján. A „rend-Tornya” irányít mindent és figyel mindenkit (építészet és társadalmi rendszerek kapcsolata)²³.

Madách falanszter-jelenete a *Tragédiában* azonban egyértelműen nem a szocializmus megcsúfolását jelenti, mint ahogyan nagyon sokan ezzel vádolták, hanem a realista és nem utópista módon gondolkodó Madách egyik kivételes „extrapolációs” képességét, hiszen az emberiség fejlődésében a történelem folyamán minden elferdül vagy eltorzul, „minden keletkezés szükségszerű végső következménye a pusztulás.”²⁴ Hogy mennyire igaza van, azt a nem is olyan régi vagy mostani falanszterek széthullása is igazolja, mert az eszköz-eszmék, ha túlélnek korukat, örületté és béklyóvá válnak.

Nyéki Lajos a Madách írói alkotásmódját formáló faktorok közül nemcsak az eszmei-ideológiáit elemzi, hanem a művészetit is. Ehhez kapcsolódóan emeli ki Réti Zoltán akvarelljeit, amelyek Madách *Mózeséről*²⁵ szimbolista erővel idézik fel a bibliai kis drámákat. Réti grafikáiban életre kelnek a személyes kapcsolatok, nemzeti identitás, honvágy, szerelem, átok, harc. Zenei szerkesztése is van a képeknek, az idilli jelenetekről a ritmikus tánc vonaglásáig, mindez ugyanígy fellelhető az eredeti irodalmi szövegben.

A '90-es és ezredfordulós évek komplexebb műveket jelentenek. Elemzéseinek központjában a dezilluzionista, mégis reményt sugalló Madách áll, Babits „magyar jellemé”, aki számára a társadalom mozgó-csavarja a „kegyelet”, amely egyszerre jelent tiszteletet, irgalmasságot és együttérzést embertársaink iránt. Így tudja elutasítani a XX. és XXI. századi kapitalizmust és szocializmust, pesszimizmus és optimizmus között vívódva. Ugyanakkor biztos abban, hogy a madáchi kételkedés visz előre²⁶, bár nem tudja, hová... Nyéki Lajos talán legszebb, a magyar irodalmat sajátos aspektusokban bemutató kötete, *Des sabbataires à Barbe-Bleue*²⁷ 1997-ben jelent meg, összefoglaló Madách-tanulmány. Ezt a dedikált kötetet jó barátjától, Bernard Le Calloc'h professzortól kaptam ajándékba, Le Calloc'h Nyékihez szóló köszönő levelével együtt. Idézem néhány sorát, mely újabb vallomás számunkra M. Le Calloc'h magyarsághoz²⁸ való kötődéséről: „Valóban, sokat megtudtam a magyar irodalomról [...] szinte szédült a fejem az újdonságok gazdagságától. Különös érdeklődéssel olvastam elemzéseit és reflexióit Madách Tragédiájáról, erről az egyedülálló műről, mely örök hírnevet szerzett a magyar drámairodalomnak. Magyarországra érkezésem után ez volt az első bemutató, amelyet 1948-ban láttam a Nemzeti Színházban. Major Tamás csodálatosan játszotta Lucifer szerepét! Ebben az időben még nem ismertem eléggé nyelvüket [...] De ez nem zavart! Mégis úgy találtam, hogy nagyon szép előadás volt, és arra bátorított, hogy még gyorsabban legyőzzem a magyar nyelv akadályait [...]” (Paris, le 21 novembre 1997). Madách nyelve tehát, mint Ady Sauvageot-t, megérintette az európai befogadót, közel hozta hozzánk. Ennek bizonyítéka még egy közös publikáció az *Études Finno-Ougriennes* 1998-as évfolyamában: *Pillantás a magyar irodalom két nagy alakjára* címmel, ahol Nyéki Madáchot mutatja be, Le Calloc'h pedig Szabó Zoltánt.²⁹

Ez az elkötelezettség vezérli Nyéki Lajos írói ars poeticáját: franciák, ismerjétek meg és értsétek meg a magyar irodalmat! Kötetét magyarságtudata és európaisága, az egyetemes kultúra iránti elkötelezettsége fogja össze. Kulcsszavai: nyitottság, tolerancia, szabadságszeretet, humor. A szombatosoktól a kortárs szerzőkig elemzi a műveket, újszerű stilisztikai és filozófiai megközelítéssel, különös tekintettel Adyra, Kosztolányira és főleg Madáchra, akire a központi fejezet koncentrálna³⁰. A befogadó életének 50 évében olvasta, újraolvasta és elemezte a *Tragédiát*, fiatal, lelkes franciák, diákok számára. Személyes kötődése Madáchhoz Balassagyarmatról indul, ahol a Madách Társaság összejövetelein is részt vett (Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Németh Antal előadásait hallgatva). Indítás és kiteljesedés. A tanulmány a *Tragédia* kulturális hátterének különböző, összetett aspektusait próbálja feltárni: 1. történelmi 2. családi, szociológiai, földrajzi 3. politikai 4. tisztán kulturális – tehát művelődési és művészeti 5. irodalmi 6. ideológiai-filozófiai, teológiai, tudományos. Mindezeket a meghatározó körülményeket számunkra ismert, de a franciák számára ismeretlen tényekkel magyarázza: történelmi pesszimizmus, felvidéki arisztokrata

származás, a centralisták szerepe, az Athenaeumban Tocqueville és a francia szocialisták megjelenése, Hegel vagy Buffon teóriáinak ismerete, az Akadémia létrejötte, Liszt, Erkel, Munkácsy, Zichy Mihály művei, alkotásai, Pest-Buda fejlődése. Az irodalmi környezet hatásai is fontosak: filozofikus költemények: Vörösmarty, Petőfi, Shelley, Byron, Andersen, Goethe, aki csak egy a sok közül, Nyéki szerint.

A legmélyebb és legérdekesebb megközelítés a filozofikus. Madách filozófiai nézetei, mint tudjuk, összetettek, Nyéki szerint a 18–19. század ellentmondásos eszméiből táplálkoznak. Felvilágosodott és deista, egyetemesen dogmaellenes, dualista, nem kétséges, hogy a hegeli dialektika adja a dinamikus szintéziseket; meggyőződéses liberális, de már elvesztette illúzióit; materialista, de megértette: a gazdasági szempontok majd uralkodni fognak az emberi lelkeken. S itt már nemcsak a kapitalizmus ellentmondásaiból való kiábrándulásról van szó, hanem a jövő veszélyeinek profetikus jóslatairól, a szocialista rendszerek elfajulásáról. A falanszterben bemutatott elkorcsosulások (kozmpolitizmus, redukcionizmus, ökológiai veszély, a gép uralma, technokrácia) ma is fenyegetnek, sőt bővültek: a globalizáció mindent eláraszt, embertelenné, bűnözővé silányít.³¹ A technika tönkreteszi a természetet, a légköri viszonyok megváltoznak, s a föld el fog pusztulni.

Nyéki konklúziója Madách nyomán: „A világ dolgai csak ismétlődnek tudjuk, érezzük, nem tudunk egyet elvetni úgy, hogy kissé mindegyiktől meg ne undorodjunk!”³² De türelmesen kutatnunk kell az új lehetőségeket az illúziótlanság alapjáról is. Mert nem jobb-e kételkedve, gondolkodva, lázadóan küszködve mindig újrakezdeni, mint bárgyún sodortatni a végzet szeszélyének engedve. Nyéki Hubay szavait idézi, Madách üzeneteként: „Minden aktualizálás nélkül mondhatjuk: Ádám és Lucifer újutasok lettek... úgy érezzük, mintha nekünk írta volna ezt a művet Madách Imre. Útmutatásul a mi szorongató álmainkhoz. Mintha azon az 1864-beli októberi napon, a halálos ágyán, a kéziratra még ráírta volna: Száz év múlva felbontandó!”³³

Nyéki Lajos is üzen nekünk *Párizsi vallomásainak* utolsó lapjain az író felelősségéről, Madáchcsal, Hubayval azonosulva. Mert „minden leírt szó, akarva-akaratlanul tanúbizonyság, modellek alkalmazása, többé-kevésbé bonyolult és eredeti kombinációja olyan témáknak, amelyek programját az idők kezdetétől hordozzuk.”³⁴ És az író nem tud beszélni az olvasó nélkül, nem ismeri a jövőt, de hisz, mert hinnie kell a jövőbeli kommunikációban. A mű, mint Madách műve, nem létezik befogadó nélkül, a befogadás-értelmezés folyamata végtelen, mint a történelem evolúciója, nincs „itt a vége, fuss el véle...”

„A végső csend elérhetetlen fikció.”³⁵

* Köszönetet mondok Nyéki-Kőrösi Máriának, Nyéki Lajos özvegyének és Bernard Le Calloc'h-nak a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokért.

Jegyzetek

¹ NYÉKI Lajos: *Széchenyi*. In: *Elválasztás (versek)*. Katolikus Szemle, Róma, 1963. 63–67.

² Nyéki említi ezt a közös munkát Hubay Miklóssal, főleg stilisztikai szempontból, például azon a helyen, ahol a Tragédia egyik kulcsszaváról, a „kegyelet”-ről ír. Ld.: Lajos NYÉKI: *Regards sur deux grandes figures de la littérature hongroise*. 1. *Imre Madách*. Études Finno-Ougriennes, tome 30. 1998. (14. fejezet) 172.

- ³ SZATHMÁRI István: *Végső búcsú Nyéki Lajostól*. In: *Magyar Nyelvőr*, 2009/1. 118–119.
- ⁴ NYÉKI Lajos: *Párizsi vallomások*. Salgótarján: BBMKKI (Palócföld Könyvek), 2002.
- ⁵ NYÉKI, i. m. 10.
- ⁶ NYÉKI, i. m. 25.
- ⁷ NYÉKI, i. m. 30.
- ⁸ NYÉKI, i. m. 32–29.
- ⁹ NYÉKI Lajos: *Madách Imre*. In: *Palócföld*, 1954/1. 10–14.
- ¹⁰ NYÉKI Lajos: *Madách „Civilizátora”*. In: *Palócföld*, 1956/1. 25–27.
- ¹¹ NYÉKI, i. m. 27.
- ¹² NYÉKI Lajos: *Madách „Civilizátora”*. In: *Palócföld*, 1956/1. 27.
- ¹³ NYÉKI Lajos: *Madách Imre és akiknek nem kell*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1960/4. 15.
- ¹⁴ NYÉKI Lajos: *Madách Imre és akiknek nem kell*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1960/4. 15.
- ¹⁵ Lukács György *Madáchról* szóló írásaira utal: LUKÁCS György: *A magyar drámáról* (1909); LUKÁCS György: *„Madách Tragédiája”* (1955).
- ¹⁶ NYÉKI Lajos: *Madách Imre és akiknek nem kell*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1960/4. 15.
- ¹⁷ NYÉKI Lajos: *Madách – mai szemmel*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1963/2. 15.
- ¹⁸ NYÉKI Lajos: *Madách – mai szemmel*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1963/2. 15.
- ¹⁹ NYÉKI Lajos: *Madách – mai szemmel*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1963/2. 15.
- ²⁰ NYÉKI Lajos: *A Tragédia „dualizmusa”*. In: *Irodalmi Újság, Magyar Műhely*, Párizs. 1967/7. 15.
- ²¹ NYÉKI Lajos: *Madách és Victor Considerant*. In: *Palócföld*, 1988/1. 81–86.
- ²² BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatisága*. Bp.: Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti füzetek), 1963/42. 1. DOBOSSY László: *Adalék Az ember tragédiája falanszterjelenetének magyarázatához*. In: *Irodalomtörténet*, 1958/1. 149–151.
- ²³ NYÉKI Lajos: *Madách és Victor Considerant*. In: *Palócföld*, 1988/1. 83.
- ²⁴ NYÉKI Lajos: *Madách és Victor Considerant*. In: *Palócföld*, 1988/1. 86.
- ²⁵ NYÉKI Lajos: *Réti Zoltán akvarelljei Madách Mózeséről*. In: *Palócföld*, 1990/5. 56–57.
- ²⁶ Lajos NYÉKI: *La littérature hongroise*. In: *Histoire littéraire de l'Europe médiane*. L'Harmattan, 1998. 121–124.
- ²⁷ Lajos NYÉKI: *Des sabbataires à Barbe-Bleue, divers aspects de la littérature hongroise*. Paris: Langues Mondes, 1997.
- ²⁸ Lásd: MADÁCSY Piroska: *Magyarság-kép változások*. In: Uő: *A Tragédia üzenete a franciáknak...* Szeged: Madách Irodalmi Társaság, 2008. 172–188.
- ²⁹ Lajos NYÉKI – Bernard Le CALLOC'H: *Regards sur deux grandes figures de la littérature hongroise. Études Finno-Ougriennes*, tome 30. 1988. 167–182.
- ³⁰ Lajos NYÉKI – Bernard Le CALLOC'H: *Regards sur deux grandes figures de la littérature hongroise. Études Finno-Ougriennes*, tome 30. 60–93.
- ³¹ Vö.: NYÉKI Lajos: *A Tragédia – Párizsból nézve*. *Palócföld*, 2001/1. 7–14.
- ³² Vö.: NYÉKI Lajos: *A Tragédia – Párizsból nézve*. *Palócföld*, 2001/1. 13.
- ³³ HUBAY Miklós: *A dráma sorsa*. Bp.: Szépirodalmi, 1983.
- ³⁴ NYÉKI Lajos: *Párizsi vallomások*. 76.
- ³⁵ NYÉKI Lajos: *Párizsi vallomások*. 76. Lásd még erről: Nyéki Lajos: *Reflexiók Párizsból a magyar értelmiség hivatásáról*. In: *Az (magyar) értelmiség hivatása*. Írta és szerkesztette: ifj. FASANG Árpád. Bp.: Mundus Kiadó, 1997. 319–324.